

*О. Петренко
(м. Вінниця)*

ГРОМАДСЬКА СЕЛЯНСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ В ПАНСЬКИХ МАЄТКАХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст.

Історія соціально-економічних стосунків, що виникали в процесі функціонування панських маєтків на Правобережній Україні за часів кризи кріпосницької системи, як тема наукового дослідження має вагомим пізнавальним значенням. Важливою ланкою у висвітленні зазначеної проблематики є питання про характер і ступінь участі членів селянської громади в управлінні поміщицькими маєтками.

Завданням цього дослідження є з'ясування характеру й особливостей участі останніх у цьому процесі; визначення переліку посад на які призначалися посадовцями селяни, та їх функцій; висвітлення соціального статусу вказаних осіб.

Дослідження охоплює хронологічний період від часу інкорпорації Правобережної України Росією (1793 р.) до Польського повстання 1830 – 1831 рр. Географія дослідження – територія Східного Поділля. Воно включало в себе Брацлавський, Балтський, Вінницький, Гайсинський, Літинський, Могилів-Подільський, Ольгопільський, Ямпільський повіти Подільської губернії й Липовецький, Махнівський та частково Сквирський і Таращанський повіти Київської губернії. Тобто йдеться про Брацлавський та Вінницький повіти колишнього Брацлавського воєводства Речі Посполитої, або історичну Брацлавщину.

Зазначена проблема досі спеціально недосліджена. У тій чи іншій мірі вона порушувалася в загальних працях з історії панського фільваркового господарства Правобережної України або її окремих районів. Важливі узагальнення й висновки у питанні про управління маєтками зроблено в монографії О. Барановича “Магнатське господарство на півдні Волині у ХVІІІ ст.” (М., 1955). Автор встановив, що у вказаному регіоні в досліджуваній період фільварком керував управитель, якому підпорядковувалася розгалужена система маєткової адміністрації, представники якої наймалися з числа дрібної шляхти або набиралися із селян-кріпаків: тивун, гуменний, присяжний, писар прибутків, ставковий, генеральний лісничий тощо. Автор широко окреслює функціональні обов'язки представників фільваркової адміністрації, в першу чергу самих управителів маєтків. Вони підпорядковувалися губернатору (економі), який керував фільварковими адміністраторами одного ключа і контролював їх. У своєму розпорядженні він мав команду озброєних слуг з числа селян. У резиденціях же магнатів на постої постійно перебували загони найманих військ¹.

Новітні дослідження польської історичної науки соціально-економічних відносин на Поділлі та Брацлавщині в другій половині ХVІІІ ст. представлено працями В. Серчика. Головна з них побачила світ 1965 р. під назвою “Магнатське господарство у Подільському воєводстві в

другій половині XVIII ст.” Адміністрування великими маєтками (латифундіями), за словами автора, мало багатоступеневий характер: насамперед комісаріати, які управлялися генеральними комісарами (вони ж генеральні економі); на чолі ключів, що входили до останніх, стояли губернатори (економі), яким у свою чергу підлягали управителі фільварків. До найнижчої ланки адміністрації належали також магазинні, процентові, пропінаційні писарі тощо. Автор згадав також представників адміністрації маєтків, призначуваних з числа підданих або їх вільних мешканців: лісничих, пасічників, ставових, городників, однак їхні функції, за браком відповідної джерельної бази, визначив лише в загальних рисах. Обов’язки ж ключових економів і представників найнижчої ланки маєткової адміністрації дослідник виклав на прикладі сусіднього з Подільським Брацлавського воєводства, зокрема за матеріалами, що походять з Теплицького ключа (1786) й Уманської волості (1791) графів Потоцьких ².

Проблемні питання функціонування панських латифундій Правобережної України в другій половині XVIII ст. розглянуто у монографії В.О. Маркіної “Магнатський маєток на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.” (К., 1961). Питанню організації управління ним присвячено окремий параграф. Щоправда, авторка головну увагу у ньому зосередила на з’ясуванні функціональних обов’язків представників вищої маєткової адміністрації (губернаторів, економів, писарів, управителів фільварків тощо). Про нижчу ланку останньої згадано лише побіжно ³.

Важливі висновки та узагальнення стосовно проблематики управління панськими маєтками в Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. містилися в капітальній монографії Є.Д. Сташевського “Історія докапіталістичної ренти на Правобережній Україні” (М., 1968). Зокрема автор визначив усі адміністративні посади, що їх у маєтку посідали селяни, й окреслив їх коло функцій ⁴.

Питання про управління духовними маєтками Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. висвітлено А.Л. Зінченком. Зокрема автор з’ясував, що структура управління ними майже не відрізнялася від тієї, яка існувала в панських маєтках ⁵.

Головними ж джерелами, які проливають світло на порушену проблему, є інвентарі та умови орендних і заставних контрактів на маєтки, інструкції поміщиків економам для управління останніми. Варто зазначити, що інформація, яка міститься у вказаних документах, є дещо обмеженою, а тому висвітлити в повному обсязі питання про селянську громадську адміністрацію у панських маєтках дуже непросто.

Стосовно термінології зауважимо, що поняття „селянська громадська адміністрація”, вжите нами замість „сільська адміністрація”, означає участь селян у здійсненні управління громадою під зверхністю й наглядом панської економії. А поняття „сільська адміністрація”, якщо його застосовувати до періоду кризи кріпосницької системи, охоплює, крім власне членів селянської громади, які виконують адміністративні функції, також і сторонніх осіб – управителів, у першу чергу маєтків,

економів та ін. Так само тут стосовно селян-управителів не застосовується термін “маєткова адміністрація”, оскільки їх повноваження поширювалися лише на членів селянських громад, а в панських маєтках мешкали й інші станово-соціальні групи населення. Термін же “привілейовані члени селянської громади” дещо ширший. Він охоплює як членів селянської громадської адміністрації, так і селян, які, за розпорядженням панської економії, виконували спеціальні функції наглядового або виробничого характеру та через те звільнялися від звичайних повинностей на користь поміщика або від їх частини.

На чолі селянської громадської адміністрації в маєтках Східного Поділля у 1793 – 1840 рр. стояв війт, або соцький. Причому, в більш ранніх документах здебільшого головною фігурою адміністрації є перший, а у більш пізніх – останній. Однак опрацьовані автором документи доводять, що їх функції в основному були ідентичними. Про динаміку зміни функцій, повноважень і способів призначення сільських війтів на Правобережній Україні у XVIII ст. не існує спеціальних досліджень. Однак, на наш погляд, тут варто скористатися даними по Лівобережній Україні, де в другій половині XVII – у XVIII ст. в селах війти були виборними урядовцями, що очолювали, власне, селянські (“посполиті”) громади, у той час як козацькі громади очолювалися отаманами ⁶. Вважаю, що так само було й на території Брацлавщини у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Пізніше ж уряд війта з посиленням кріпацької залежності селянства поступово втратив своє первісне значення. Слід зауважити, що останній частіше фігурував в південних повітах (Ямпільському, Ольгопільському, Балтському), де ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. тривали колонізаційні процеси, а тому зберігалось чимало рудиментів, давно уже віджилих у північних (Вінницькому, Махнівському).

Інвентар сіл Вил та Ельжбетівки Ямпільської округи (1793) – один з найранніших на півдні Брацлавщини – зафіксував таку адміністрацію: у Вилі – війт, осавула, лановий і гуменний; у Ельжбетівці – війт і осавула ⁷. В інвентарі с. Лука-Мелешківська Вінницького повіту (1807) зазначено, що соцький Григір Грома одночасно виконує обов’язки війта ⁸. Інвентар с. Бабчинців Ямпільського повіту (1814) подав близько двох десятків привілейованих членів громади. Це не дивно, бо в ній налічувалося 182 господарі. У Бабчинцях були війт – Сандур Лазарів, соцький – Григір Зварич, двоє десятників – Олекса Малик та Петро Кіт ⁹.

В селі Михайлівці – Мурафській Ямпільського повіту 1815 р. згадувалися водночас війт (Шимко Антків) і соцький (Матвій Мацьків). У селі налічувалися 82 господарі, десятників не було ¹⁰.

У північних повітах Східного Поділля вже на початку XIX ст. вищими урядовцями селянської громадської адміністрації виступали здебільшого соцькі. Так, інвентар с. Пеньківка Вінницького повіту (1808) називав наступних урядовців: соцький – Трохим Ковбаса, осавула – Максим Михальчук, гуменний – Яків Палюк ¹¹. Інвентар с. Логвина Махнівського повіту (1805) зафіксував посаду соцького й осавули ¹². Інколи в інвентарях невеликих сіл замість соцького фігурував уряд п’ятдесятника (напр., у с. Лисіївки Махнівського повіту 1799 р.) ¹³.

Документи надто скупо окреслюють коло функціональних обов'язків вйта та соцького. Інструкція графів Мостовських шляхтичу Вотельянові для виконання обов'язків управителя Довжоцького ключа в Ямпільському повіті (1816) зазначала, що вйти у селах ключа мають збирати державні податки за допомогою десятників¹⁴. У поясненні до згаданого вище інвентаря с. Логвина окремим пунктом вказувалося, що місцевий соцький повинен наглядати, щоб у селянських хатах не переховувалися безпаспортні люди, тобто втікачі¹⁵. „Вйт або соцький – для порядку в громаді”, – зазначено у заставному контракті на с. Косанову Гайсинського повіту 1800 р.¹⁶. Таким чином, ставився знак рівності між обома поняттями. Ще один штрих у висвітленні цього питання подає інструкція для виконання обов'язків економа с. Вуйни Махнівського повіту п. Яблонському 1809 р.: „...Обережність, найбільша від вогню, соцькому й десятникам доручається...”¹⁷. Збирання державних податків та різних поборів ставилися в обов'язок соцьким і вйтам у трирічному орендному контракті на м. М'ястківку й села Високу Греблю та Шарапанівку Ольгопільського повіту 1802 р.¹⁸. В 4-річному орендному контракті на села Дмитрашківку і Христище Ольгопільського повіту 1822 р. прямо вказано: „...А для утримання порядку поліцейського – в кожному селі соцький, котрий від всякої повинності інвентарської звільняється, а їх заміна у разі потреби й зауваження посесорів залишається за дідичем...”¹⁹.

З вищенаведеного можна зробити висновок, що уряди вйта та соцького на початку ХІХ ст. є майже ідентичними й пов'язані здебільшого з виконанням фіскально-поліцейських функцій під наглядом панської економії. В жодному разі не може йтися про виборність вйтів чи соцьких. Вони призначалися поміщиком або управителем маєтку. У ХVІІІ ст., коли тривав процес колонізації Брацлавщини, уряди вйта також не були виборними. Вони призначалися власниками маєтків для сприяння в поселенні нових переселенців і для виконання судових, поліцейських, адміністративних та фіскальних функцій. Уряд був необхідним для пана, поки у маєтку не запроваджувалося фільваркове господарство з його розгалуженою системою контролю й нагляду з боку найманих і призначуваних з числа селян службовців. А з часу його запровадження всі судові функції стосовно членів селянської громади переходили в доменіальний суд, що робило уряд вйта анахронізмом. Врешті, останньому залишилися лише поліцейсько-фіскальні функції, причому дуже обмежені, а тому він поступово вироджується та замінюється урядом соцького.

Крім урядів поліцейсько-фіскального характеру, у панському маєтку існував цілий ряд представників адміністрації – членів громади, призначенням яких була організація панщинних робіт і нагляд за їх виконанням. До цієї групи входили – осавула, гуменний, лановий (польовий). Обов'язки осавули обмежувалися оповіщенням господарів про характер та місце відбування панщини й забезпеченням їхнього виходу на роботу. В маєтках з великою кількістю господарств осавулів часом бувало двоє і більше. Наприклад, інвентар с. Бабчинців Ямпільського повіту за 1814 р. на 182 господарі подає трьох осавулів²⁰⁻²¹. У кількох випадках

траплялася паралельна назва осавули отаманом. Так, інвентар виконаних повинностей селянами с. Ксаверівки Вінницького повіту за 1795 – 1801 рр. називав господаря Микиту Осавулу в одних місцях отаманом, а в інших – осавулою²². В окремих випадках осавульство трактувалося у документах як повинність, яка відбувалася членами громади по черзі. Таку норму зустрічаємо в орендному контракті на с. Сокілець Махнівського повіту за 1809 р.: “... Повинність осавули по черзі піддані мають відбувати...”²³⁻²⁴. В інвентарі с. Логвина Махнівського повіту 1805 р. містилася доволі рідкісна норма: замість відбування добової сторожі й осавульства кожен підданий тягловий з хати платить 4 зл., а піший – 2 зл. І на ці гроші наймаються люди зі сторони²⁵⁻²⁶.

Уряд гуменного призначався для організації роботи на току та загальом у фільварку. Гуменний обміряв і рахував снопи, визначав кількість вимолоченого збіжжя, перераховував худобу перед вигоном на пасовисько й після її повернення, видавав селянам пряжу на прядиво. Здебільшого на фільварок призначалося по одному гуменному. Якщо у маєтку було кілька фільварків, то він призначався до кожного з них окремо. Наприклад, інвентар с. Бабчинців Ямпільського повіту 1814 р., в якому існувало два фільварки, зафіксував двох гуменних²⁷. Як правило, поміщик призначав гуменного з членів громади. Однак були також інші норми. Так, в орендному контракті на с. Сокілець Махнівського повіту 1809 р. вказано, що на гуменного пан призначає сторонню людину власним коштом²⁸.

Уряд ланового призначався дідичем для догляду за польовими роботами. Інша його назва “польовий” – зустрічається у документах значно рідше. Кількість призначуваних ланових в одному маєтку залежала від розмірів панської ріллі та кількості кріпаків. В інвентарі с. Бабчинців 1814 р. записано аж 4 ланових²⁹. У той же час, у багатьох інвентарях порівняно невеликих маєтків уряд ланового взагалі не згадував. Наприклад, інвентар с. Фолюшівки Ямпільського повіту 1814 р., в якому всього 24 господарства, називав з адміністрації лише десятника й осавулу³⁰. Очевидно, у таких невеликих маєтках функції ланового виконував останній. В окремих випадках зустрічалася норма, коли дідич призначав лановим чиншового шляхтича, звільняючи його від оплати чиншу. Про це свідчить, наприклад, заставний контракт на с. Малий Чернятин Махнівського повіту 1807 р.³¹

Призначаючи членів громади на уряди вїйта, соцького, десятника, осавули гуменного, ланового, поміщик, як правило, звільняв їх від виконання всіх повинностей, крім державних, або від більшості з них. Інвентар с. Пеньківки Вінницького повіту 1808 р. зафіксував уряди соцького, осавули та гуменного. Призначені на них господарі були звільнені від усіх повинностей³². Так само й в інвентарі с. Вищого Ольчедаєва Могилівського повіту 1816 р. соцький, 2 осавули і лановий звільнені від останніх³³. В інвентарі с. Вил 1793 р. вїйт, гуменний, осавула й лановий звільнені від усіх відробіткових повинностей, але платили по 2 зл. 15 гр. ставкового та по 1 зл. “докторового”³⁴. Інвентар передмість м. Черніївців Павлівки і Мазурівки Ямпільського повіту 1814 р. зафіксував норму,

за якою господарі, призначені на уряди осавули, гуменного й ланового, звільнені від усіх відробітків та чиншу, а платять лише по 2 зл. сторожового ³⁵. Інвентар с. Михайлівки-Мурафської Ямпільського повіту 1815 р. нормував звільнення вїта, осавули, ланового й польового від усіх відробіткових повинностей, але зазначав, що вони платять незначний чинш – по 1 зл. 15 гр. ³⁶. Схожа норма і в інвентарі передмістя Мурафи – с. Травної 1815 р. Тут на 49 господарів призначені уряди осавули та гуменного. Вони звільнені від усіх відробітків і натуральних данин, а лише платили незначний грошовий чинш – по 3 зл. 10 гр. ³⁷.

Оригінальні дані подає інвентар с. Бабчинців 1814 р.:

- вїт Сандул Лазарів звільнений від усіх повинностей;
- соцький Григир Зварич – так само;
- десятник Олекса Малик – так само;
- десятник Петро Кіт платить чинш 15 зл. 15 гр.;
- гуменний Сандул Урсуленко звільнений від усіх повинностей;
- гуменний Василь Симинишин відробляє 81 день панщини, 12 шарварків, дає всі натуралії й платить чинш; причому він, як і С. Урсуленко, користується пішим земельним наділом;
- осавули Яким Стадник, Василь Попель та Кирило Цурук звільнені від усіх повинностей, лише В. Попель платить очкове з 5 вуликів;
- лановий Андрій Баланишин відробляє 81 день панщини;
- ланові Проць Стефанишин, Яків Машталір і Лесько Стадник звільнені від усіх повинностей, тільки останній платить очкове за 6 вуликів ³⁸.

Зустрічаються випадки, коли представники адміністрації не звільнялися зовсім від загальних повинностей. Наприклад, інвентар с. Ельжбетівки Ямпільського повіту 1819 р. зазначав, що осавула Григир Видлянський та громадський присяжний Андрій Тимена виконують повинності нарівні з іншими підданими ³⁹. Таку ж норму подавав також інвентар част. с. Кудіївців Вінницького повіту 1827 р. З адміністрації в ньому призначено лише осавулу Василя Савульчука. Він відробляв панщину нарівні з іншими – 131 день, а також 12 шарварків, дає 1 курку, 6 яєць, пряде 1 клубок (моток) ниток ⁴⁰. Норми, описані у двох останніх прикладах, зустрічаються вкрай рідко й є скоріше виключеннями. Вочевидь, їх розуміти в прямому значенні не слід, оскільки виконувати всі панщинні повинності та працювати в уряді осавули чи якомусь іншому було фізично неможливо. Мабуть, тут ідеться про якусь особливу норму, не розшифровану примітками до інвентарів, наприклад, що осавульство було повинністю, яка відбувалася по черзі, й у інвентарі зазначено саме чергового урядника на час складання останнього.

Не можна обійти питання і про соціальний статус призначуваних на уряди селян-кріпаків. Безперечно, поміщику було не вигідно звільняти від повинностей заможних селян, оскільки він від того тільки втрачав би значну частину ренти. Разом з тим дідич не міг призначувати на уряди виключно представників люмпенізованого прошарку мешканців села, бо це принижувало б авторитет влади. Інвентарі, заставні та орендні контракти свідчать, що в підходах до вирішення цієї проблеми поміщики

обирали „середину”. Так, інвентар с. Лисіївки Махнівського повіту 1805 р. зафіксував три розряди господарів: парові, піші, комірні. Представники адміністрації призначені наступним чином: осавула й п’ятдесятник – піші; лановий – комірник ⁴¹. У традиційному інвентарі с. Вищого Ольчедаєва Могилівського повіту 1816 р. фігурували такі ж розряди господарств, як у попередньому (+ поєдинкові), а члени адміністрації призначені наступним чином: соцький і осавула – парові; другий осавула – поєдинків; лановий – піший ⁴². Інвентар с. Вил 1793 р., в якому представлені майже всі типи ґрунтових господарств (почвірні, потрійні, парові, поєдинкові, піші), зафіксував за урядниками такі польові наділи: вїт – поєдинковий; гуменний, осавула та лановий – піші ⁴³. Звернемося тепер до інвентаря с. Бабчинців 1814 р., який подав найбільш розгалужену систему селянської адміністрації: вїт користується поєдинковим наділом, два гуменних, три осавули, два ланових, соцький, десятник – пішим, другий десятник – халупник, третій лановий – комірник. Найвищий розряд господарств у цьому інвентарі – почвірні ⁴⁴. В орендному контракті на м. М’ястківку та села Високу Греблю й Шарапанівку 1822 р. зазначалося таке: „...Гуменний до кожного фільварку один з ґрунту пішого, ланові ж та осавули – з комірнього для послуг посесорові залишаються і з інтрати інвентарської вилучаються...” ⁴⁵.

У подальшому подібна практика зберігалася: на уряди призначалися частково селяни безземельні (халупники й комірники), а частково з невеликими польовими наділами (піші та поєдинкові). Наприклад, інвентар с. Кошаринців Могилівського повіту 1837 р. подав таку розкладку: отаман – халупний; соцький, гуменний і польовий – поєдинкові ⁴⁶.

Окрім перерахованих вище адміністративно-поліцейських урядників, у громаді існував цілий ряд її членів, які перебували на особливих правах, а коло їх обов’язків обмежувалося вузькою професійною спеціалізацією. Перш за все у цьому контексті треба назвати побережників. Про їх статус сказано в пояснювальній записці до інвентарів сіл Вил й Ельжбетівки: „...Побережники...до жодних послуг використовувані бути не можуть, тільки запусти та ліси пильнувати є їх обов’язком...” ⁴⁷. Іншими словами, побережники під керівництвом лісника, що наймався поміщиком з шляхтичів, доглядали за панським лісом, оберігаючи його від незаконних порубок як селянами, так і сторонніми людьми. Кількість призначуваних побережників була прямо пропорційною обширу лісових угідь у маєтку. Наприклад, у згадуваному вище інвентарі с. Вил 1793 р. їх троє. Стільки ж побережників називав інвентар с. Вищого Ольчедаєва 1816 р. Жодних повинностей відробіткових та грошових вони не виконували ⁴⁸.

В матеріалах з південних повітів Східного Поділля досить часто зустрічаються дані про таку категорію панської прислуги, як двірські козаки. Інколи вони фігурують й у північних повітах, але вкрай рідко, скоріше як виключення. Детального опису обов’язків двірських козаків документи не подають. Гадаємо, що вони призначалися для допомоги економам, соцьким, осавулам, гуменним тощо. До певної міри це підтверджується фразою з орендного контракту на Бубнівський, Мочульський

і Теплицький фільварки в Гайсинському повіті 1812 р.: “...До пильнування підвозу напоїв у селах та по луках – для дозору профанації ... 9 козаків кінних без оплати будуть надані, й зі сторони управителя маєтками ясновельможного графа Потоцького наступить таке врегулювання, що козаки, пильнуючи ліси, доглядатимуть за непідвезенням напоїв..., якщо ж вони погано виконуватимуть свої обов’язки, то будуть тілесно покарані економією ключа...”⁴⁹.

В добре утримуваних маєтках часто зустрічалися особливі категорії звільнених від виконання відробіткових повинностей селян, які виконували чисто господарські функції. Наприклад, в інвентарі с. Малі Кутища Вінницького повіту 1818 р. виділено три трачі “скарбових”, два теслі “скарбових”, пахолки до корчми. За всіма ними записано піші польові наділи⁵⁰. Орендний контракт на с. Потік 1827 р. називав, крім двох трачів, ще і рибалку “...до пильнування ставків...” (усі з поєдинкових наділів)⁵¹. У подавчому інвентарі с. Качківки 1823 р. фігурували троє звільнених від усіх повинностей “огородових”: Панько, Каспер та Міхал Мазури. Безперечно, йдеться про доглядачів панських городів. Хоча вони записані із середовища селян, але імена й прізвища вказують на можливе їх немісцеве походження⁵².

Інвентар с. Бабчинців 1814 р. називав, крім членів селянської громадської адміністрації, цілий ряд звільнених або частково звільнених від повинностей господарів, а саме: два сторожі двірських (з пішого і халупного ґрунту, платять лише чинш відповідно до розміру земельного наділу, як й інші господарі), сторож до кухні (халупний), свинар двірський (піший), два пастухи скарбових (піший та халупний), приписаний до оренди корчемної (піший), пасічник (халупний), муляр (комірник). Усі платять лише чинш, а власники пасік – додатково десятину. Приписаний до ґуральні (поєдинковий) і пахолки до корчми (халупний) звільнені від будь-яких повинностей, у тому числі й від чиншу^{53 54}. Як бачимо, добре утримуваний фільварок вимагав не тільки тягла та селянських рук у рільництві, а й чималу армію різночасових спеціалістів і доглядачів. Сторожі здебільшого призначалися за рахунок громади. Наприклад, інвентар част. с. Логвина Махнівського повіту 1805 р. зазначав: “...Замість відбування сторожі добової та осавульства кожен підданий тягловий з хати заплатить в. посесорові 4 зл., а піший – 2 зл...., за які гроші в. посесор найме собі чоловіка, аби місце сторожа й осавули заступив...”⁵⁴.

Нарешті, в окремих інвентарях маємо вказівки на виборні селянські уряди. Слід зауважити, що такі звістки є поодинокими. В інвентарі с. Бабчинців 1814 р. значилося: “громадський виборний” Іван Петрашко. Він користувався паровим земельним наділом, з якого платив чинш у розмірі 24 зл. 15 гр. на рік і жодних інших повинностей не виконував⁵⁵. В інвентарі с. Ельжбетівки Ямпільського повіту 1819 р. фігурував “громадський присяжний” Андрій Пимена. Він користувався паровим ґрунтом та виконував всі повинності нарівні з іншими господарями, пропорційно розміру земельного наділу⁵⁶. Переоцінювати значення обох вказаних урядів не варто. Хоч документи й не тлумачать їх функцій, найімовірніше, вони обиралися для контролю з боку громади під час обліку

відробленої панщини, оплати чиншів, віддавання данин тощо.

В інвентарях 20-х – 30-х рр. ХІХ ст. майже повсюдно зустрічаються церковні старости, звільнені від усіх повинностей на користь поміщика. Їх призначення регламентувалося державним законом, а тому вони випадають з поля зору досліджуваної теми.

Таким чином, наприкінці ХVІІІ – у першій третині ХІХ ст. в панських маєтках Східного Поділля існувала розгалужена система громадської адміністрації. Її головними представниками були: війт або соцький, десятник, осавула, лановий або польовий, гуменний. Зазначені представники адміністрації призначалися на посади дідичем або управителем маєтку. Коло їх обов'язків обмежувалося фіскальними і поліцейсько-наглядними функціями, причому лише допоміжними.

Часто у маєтках існували й інші призначувані із селян посадовці, які виконували вузькі специфічні функції: побережники, двірські козаки, двірські сторожі, пасічники, доглядачі городів тощо. Тут мова йде про охоронців та простих спеціалістів.

Призначувані із селян урядовці, як правило, звільнялися від усіх або від частини повинностей на користь поміщика. Причому якоїсь усталеної норми в цьому питанні не існувало. Все залежало від волі дідича й звичаю, який існував у кожному окремо взятому маєтку. Майновий статус призначуваних на уряди господарів, як правило низький і середній. Представники заможного селянства на адміністративно-поліцейських посадах зустрічаються вкрай рідко.

Громадське самоуправління в розглядуваний період уже практично не існувало. Громада повністю залежала від поміщика та його економії.

¹ Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в ХVІІІ в. – М., 1955. – С. 105 - 116

² Serczyk W.A.. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej polowie ХVІІІ wieku.- Wrocław – Warszawa – Kraków, 1965.– S. 30-35.

³ Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины ХVІІІ века. – К., 1961. – С. 192-198.

⁴ Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. – М., 1968. – С. 242-315.

⁵ Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. – К., 1994. – 71-73.

⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона.- СПб, 1892. – Т. VI-а.- С. 941

⁷ ДАВО, ф. 477, оп. 1, спр. 3, арк. 461 – 465 зв.

⁸ Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 17, арк. 86 зв. – 92 зв.

⁹ Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 55, арк. 520 зв. – 531.

¹⁰ Там само, спр. 61, арк. 330 – 332 зв.

¹¹ Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 31, арк. 508 – 513 зв.

¹² Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 50, арк. 356 – 360.

¹³ Там само, спр. 46, арк. 208 – 212 зв.

¹⁴ Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 65, арк. 37 – 40.

¹⁵ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 50, арк. 356 – 360.

¹⁶ Там само, ф. 792, оп. 1, спр. 55, арк. 198 – 202.

¹⁷ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 6, арк. 1495 – 1496.

- 18 Там само, ф. 792, оп. 1, спр. 69, арк. 128 – 133.
- 19 Там само, арк. 159 – 163.
- 20 Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 76, арк. 296 – 298 зв.
- 21 Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 55, арк. 520 зв. – 531.
- 22 Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 20, арк. 66 – 72.
- 23 Там само, ф. 472, оп. 1, спр. 58, арк. 9 – 20.
- 24 Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 6, арк. 384 – 388.
- 25 Там само, ф. 792, оп. 1, спр. 55, арк. 198 – 202.
- 26 Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 50, арк. 356 – 360.
- 27 Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 55, арк. 520 зв. – 531.
- 28 Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 6, арк. 384 – 388.
- 29 Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 55, арк. 520 зв. – 531.
- 30 Там само, арк. 291 зв.
- 31 Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 4, арк. 87 – 89 зв.
- 32 Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 31, арк. 508 – 513 зв.
- 33 Там само, ф. 479, оп. 1, спр. 37, арк. 49 – 57 зв.
- 34 Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 3, арк. 461 – 465 зв.
- 35 Там само, спр. 62, арк. 138 – 141.
- 36 Там само, арк. 330 – 332.
- 37 Там само, арк. 481 зв. – 485 зв.
- 38 Там само, спр. 55, арк. 520 зв. – 531.
- 39 Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 604 зв. – 605.
- 40 Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 72, арк. 208 – 210 зв.
- 41 Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 46, арк. 206 зв. – 212 зв.
- 42 Там само, ф. 479, оп. 1, спр. 37, арк. 49 – 57 зв.
- 43 Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 3, арк. 461 – 465 зв.
- 44 Там само, спр. 55, арк. 520 зв. – 531.
- 45 Там само, ф. 792, оп. 1, спр. 69, арк. 128 – 133.
- 46 Там само, ф. 472, оп. 1, спр. 58, арк. 9 – 20.
- 47 Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 3, арк. 464.
- 48 Там само, ф. 479, оп. 1, спр. 37, арк. 49 – 57 зв.
- 49 Там само, ф. 507, оп. 1, спр. 30, арк. 443 – 446 зв.
- 50 Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 57, арк. 161 – 180 зв.
- 51 Там само, спр. 76, арк. 296 – 298 зв.
- 52 Там само, ф. 474, оп. 4, спр. 95, арк. 209 – 224 зв.
- 53 Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 55, арк. 520 зв. – 531.
- 54 Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 50, арк. 356 – 360.
- 55 Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 55, арк. 520 зв. – 531.
- 56 Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 604 зв. – 605.

